

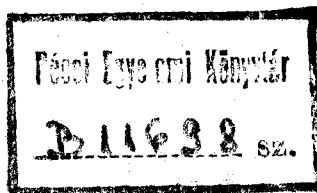
KATONA IMRE

SÁRKÖZ

BUDAPEST, 1962

Lektorálták
DR. ORTUTAY GYULA
DR. TÁLASI ISTVÁN

© Katona Imre, 1962

BEVEZETÉS: SÁRKÖZ HELYE
A MAGYAR NÉPCSOPORTOK KÖZÖTT

Helyi hagyományok szerint a sárköziak a honfoglaló magyarok egyenes leszármazottai, és büszkék rá, hogy híruk-nevük messze földre eljutott már a középkorban: a bátai búcsúkra például Zsigmond, Hunyadi János és Mátyás is eljárt, de megfordultak itt külföldiek is. Történetileg mindenesetre igazolható, hogy a küzdelmekkel teljes múlt ellenére sem szakadt meg Sárközben az élet folytonossága, és ennek következtében a régi kultúra sok emléke maradt fenn egészen napjainkig. Kezdetől fogva az országos átlagnál kedvezőbb életszínvonal alakult ki, amely lehetővé tette, hogy a nép alkotóerejéből kifejlődhessék egy gazdag, az életnek szinte minden területére kiterjedő, bizonyos mértékig önálló helyi műveltség. E sárközi műveltség a Dunántúl és az Alföld népeinek kultúrája között átmeneti jellegű, és természetesen sok új, jövevény (nemzetiségi) hatást is befogadott, magáévá tett; különösen a múlt századi ármentesítések és lecsapolások után borult virágba, ettől kezdve hazánknak ezt az egyik legkisebb népcsoportját mint a legszínesebb népművészet letéteményesét tartjuk számon. Am e felfelé ívelő fejlődés hamarosan megtorpant,

hanyatlani kezdett, telítődött feloldhatatlan ellentmondásokkal. Így a paraszti birtok elaprózódásától való félelem létrehozta a hírhedt egykét és a családon belüli sajátos „nőuralmat”. A hiányzó népelegységporulatot a mástáji szegény népelemek Sárközbe való nagyarányú beáramlása pótolta. Mindezek következtében a társadalmi ellentétek itt sajátos formában jelentkeztek.

Sárköz népe egyáltalán nem ismeretlen a magyar közvélemény előtt, sokat és sokszor hallattak már ők magukról. Azt azonban kevesebben tudják, hogy milyen sok külföldi utazó, tudós és művész kereste fel ezt a kis népesoportot. Már a XVII—XVIII. századtól olvashatunk Sárközről szóló különféle útleírásokat (Evlia Cselebi, Ottendorf Henrik, Peregrinus Ubaldus), s a XIX—XX. században is sok a neves látogatója: írók (Garay János, Baksay Sándor, Móricz Zsigmond vagy legutóbb Féja Géza), festőművészek (Boross János, Csók István), zeneszerzők (Liszt Ferenc, Kodály Zoltán). Az utóbbi fél évszázadban megkezdődött Sárköz tudományos feltárása, s ez igen szép és jelentős részeredményeket hozott. De *Csalog József és Andrásfalvy Bertalan* dolgozatát leszámítva, máig nélkülözzük az összefoglaló ismertetést. E sokféle előmunkálatra és saját gyűjtéseinkre támaszkodva megpróbáljuk Sárköznek az eddigieknél részletesebb képét megrajzolni és bemutatni.

SÁRKÖZ ÁLTALÁNOS ISMERTETÉSE

Sárköz neve, területe és szomszédsága

Sárköz nevét Sárköz alakban egy 1459-ből származó oklevél említi elsőnek. Bodrogközhöz és Rábaközhöz hasonló népi eredetű vízrajzi tájnév ez, amely a Sár (víz) és a Duna folyó közti területet jelöli. A név mindmáig használatos, pedig az ármentesítések nyomán a táj képe teljesen megváltozott.

A Sárköz eredetileg a Duna két átellenes partján elterülő szomszédos táj összefoglaló elnevezése volt, idők folyamán azonban a Duna nemcsak földrajzi, hanem néprajzi választóvonallá is lett, és ezért a két önálló tájat újabban Tolna megyei és kalocsai Sárköz néven különböztetjük meg egymástól. A bennünket érdeklő Tolna megyei Sárköz a régi Sárvíz torkolatvidéke és a Duna közötti lapályos terület, amely észak—déli irányban Tolna községtől Bataig, nyugatról kelet felé haladva pedig a szekszárdi hegyek lábától a Dunáig terjed. Ma a következő öt községet foglalja magába: Ócsény, Decs, Sárpilis, Alsónyék és Bata. Ezek közül mindig is Decs járt elől hagyományos műveltségének megújításában és a polgárosodásban. „Mint vízbe dobott kő körül szertegyűrűző hullámkarikák, kissé mindig megkésve terjedt ki a

szélekre a decsi viselet, erkölcs stb., egy egészen egyedülállóan polgárosult paraszti műveltség” —írja *Andrásfalvy Bertalan*, majd így folytatja: „*Báta* viszont valósággal peremhelyzetben volt: itt pl. tovább hordták a széphímű, téglalap alakú, szabottfőkötőket, mint a másik négy faluban, ahol már a múlt század második felében felváltotta egy kisebb, a fej formájához alakított, hímzett ún. parittyá főkötő. A többi egységes műveltségű faluval szemben Báta különben is megosztott hagyományú volt: a református. Alvég sokaig nem keveredett a katolikus Felvéggel, bár Decs hatására mindkettő „polgárosult”. A viseletben ugyan árnyalati, de a bátaiak számára köztudott és hangsúlyozott különbségek maradtak fenn szinte a legutóbbi időkig: az alvégi selyemszoknyán kettő, a felvégin csak egy fodor volt; az alvégi lányok két oldalra tűzték fel a hajukat és ún. csárdás selyemszalagot kötöttek bele, míg a Felvégen karikába vették a fonatokat és hátukon a szoknya aljáig fekete selyemszalag lógott le. Még a kendőt is másként kötötték: a felvégiek sárga bojtokat varrtak a sarkára, nem viselték a feketén fehérrel hímzett főkötőt. Bizonyos lépő tánc-motívumaik is eltértek. Persze, e különbségek egyáltalán nem jelentősek, nem bontják meg Sárköz belső néprajzi egységét, sőt a hasonló történelmi sors, a gazdasági-társadalmi fejlődés és főként az összeházasodások következtében a népviselet (elsősorban a hímzés), a népköltészet, tánc és „erkölcs” tekintetében sok a hasonlóság egyéb községekkel is. A bátai reformátusok rokonsága pl. szembetűnő *Szeremle* és *Érsekcsanád*, egész Sárközé pedig

Váralja és *Dunaszekcső* lakosaival, jóval halványabb viszont *Zengővárkony*, *Pécsvárad* és az azóta kihalt *Hidas* község magyarságáéval. A sárközinek tartott boggyiszlóiak viszont a faddiakkal és a szekszárdi felsővárosiakkal rokonok, és csak a legújabb időkben vették át a sárközi divatot és erkölcsöket.”¹ A világos elhatárolás kedvéért csak az említett öt sárközi faluval foglalkozunk, hiszen mennél jobban távolodunk tőlük, annál inkább halványodnak a sárközi jegyek is, és újabb magyar népcsoportok körvonalai rajzolódnak ki.

A természeti környezet

A mai Sárköz láttán nehezen tudjuk elképzelni, hogy még egy évszázaddal ezelőtt is a víz volt itt az uralkodó elem. A régi Sárköz a Duna árterületén feküdt, s e folyam gyakori árhullámaival akadálytalanul előntötte és lassította a Sárvíz lefolyását is. A Sió, Koppány és Kapos vizével egyesült Sárvíz szerteágazva végigfolyt az egész Sárközön, és Bátánál ömlött a Dunába. Felső folyásától kezdve jóformán csak sarat és iszapot szállított, tehát saját medrét állandóan feltöltötte. Alsó szakaszát nem is tekintették egységes folyónak a sárköziek, egyes szakaszait *Horgas*, *Báta*, *Dár* stb. néven ismerték. Az egész terület sorsát e két folyó szeszélyesen váltakozó áradásai szabták meg. A sok tó, mocsár, láp, ingovány, az erek, fokok, az ún. báták (a főmederről lefűződött holtágak) fekvése és kiterjedése sűrűn váltakozott, és a településeknek, valamint korábban a közigazgatási és birtokhatárok-

nak is ezekhez kellett alkalmazkodniok. Az alacsonyabb lapok (lapályok) az év nagyobb részében víz alatt állottak, és csak a göröndök (magaslatok) maradtak szárazon. Az észak—déli irányban húzódó nagyobb göröndökre települtek a községek; az elszórt kisebb szigeteken legfeljebb ideiglenes szállásokat építettek.

A Duna sárközi kanyarulataiban hatalmas mocsári tölösök (tölgyerdők) terültek el, évszázados fáik odvas törzseiben olykor egész betyárbanda is elbújhatott. Kisebb-nagyobb foltokban váltakoztak a puhafa-fajtákból álló erdőcsoportok, állandó harcban egymással és a vízzel. A malátfa (fűz) volt a legszívósabb: „... mindenütt ott leskelődik a partokon, s amint a Duna valahol zátonyt vet, rögtön kitűzi a maga zászlaját, s betelepszik mint első foglaló, meg nem tűrvén maga között idegen elemet: — még a madárnak sem enged fészket rakni bozótjaiban.”² A mocsárban nád, káka, sás, gyékény, szittyó, vízi virágok és hínár burjánzott. A vízben valóssággal nyüzsögtek a legkülönbélebb halak: — *Fele hal, fele víz volt* — mondták régen az öregek. A mocsárvilágban nagytömegű és sokféle vízimadár tanyázott, felhőként rebbentek fel, ha valami megriasztotta őket. Az erdőkben róka, farkas, vaddisznó, őz, szarvas és sok más erdei vad kóborolt.

A régi sárközi táj természeti kincsei viszonylag kevés munka árán is biztosították az ember és háziállatai szükségletét, s ez az őstáj történelmi viharok alkalmával messzi vidékek népének szolgált búvóhelyül. A természet azonban korlátlan úr volt az ember

felett: az éhínség, a váltóláz, a sokféle járvány itt sem volt ismeretlen. A mocsárvilágot végül is sikerült meghódítani. Sárköz magasabban fekvő pereme természetesen mindig fejlettebb életet élt.

Sárköz története a honfoglalásig

* A legkorábbi sárközi leletek az újabb *neolitik* (csiszolt) kőkorból valók: az ősember a hegyek lábánál és a régi Sárvíz partján telepedett meg, elsősorban halászáttal és vadászattal foglalkozott. A nyomorúságos putrikból álló lakótelepektől kissé távolabb vadfogó vermeket tártak fel, szórványosan ún. *lengyeli* és *bádeni* típusú leletek kerültek elő, feltűntek az első festett cserépedények is. A *bronzkor* embere már mélyen behatolt a mocsárvilágba. Sárköznek úgyszólván minden kiemelkedő pontja lakottá vált, s ezeken lakótelepek nyomai, urnatemetők és halotthamvasztásos sírok kerültek elő. A nagyszarvú, széles homlokú *bos primigenius* (őstulok) fennmaradt csontjai tanúskodnak a vadászatról. A *korai vaskor* lelőhelyeit is a nagyobb göröndökön találták, a bátai vár földházainak romjai alól pedig előkerült az első *cserepulya* (sütőharang), amelyhez hasonló még a múlt század végén is használtak Sárközben.

* E tájon a *kelta* volt az első, név szerint ismert nép, amelynek megjelenése jelentős változást eredményezett: fejlődni kezdett az ipar, kereskedelem, a föld- és szőlőművelés. Sárköz peremén nagyobb települések léte-

sültek. Az időszámításunk kezdete körüli években a *rómaiak* végleg meghódították *Pannóniát*: kiépültek az utak, az erődrendszer, tovább fejlődött a gazdasági élet is. A kelta-római korból Sárközben is sok emlék maradt fenn, a régészeti leletek közül a *halsütő rács* érdemel említést, amelyhez hasonlót a legújabb időkig használtak. A Mecsekből átnyúló szekszárdi kötött, sárga agyagtalajú hegyeken valószínűleg még a kelták honosították meg a *szőlőt*, a táj egyik legfontosabb kultúrnövényét. A kelta-római *kacorhoz* (szőlőmetsző késhez) hasonló eszközök használatban maradtak itt a múlt század végéig. Az Ócsény melletti római *castellum* alapfalai is láthatók, feltöltött útját a nép *Ördögvetetésnek* nevezi.

Az i. sz. V. századtól kezdve rövid időközökben különféle nomád népek követték egymást: a sárközi mocsárvilágban legeltettek és halásztak, és a Sárközre nyíló völgyekben temették el halottaikat. A temetkezési helyekről került elő néhány *hun kori* sírlelet, többek között egy mesterségesen torzított koponya, és találtak néhány feltűnően nagy, néha több száz sírból álló *avar kori* temetőt is.

A honfoglaló magyarok feltehetően egy *szláv* és *avar* elemekből álló nép által már aránylag sűrűn lakott területet hódítottak meg itt, maga a sárközi mocsárvilág azonban lakatlan volt.

Sárköz története a török hódoltság koráig

A honfoglalás korában Sárköz a fejedelmi *Meqer törzs szállásterületének legdélibb csücske lehetett*, a mocsárvilág természetes választóvonalként határolta el a délebbre települt *Botond* törzstől. A sárközi és a környékbeli helynevek eredete a legkorábbi századokba nyúlik vissza: *Ócsény*, *Decs* neve bizonytalan eredetű, többen a fejedelmi családdal hozzák kapcsolatba; *Nyék* egy honfoglaló törzstöredék nevéből, *Pilis* talán szláv földrajzi elnevezésből származik; a később elpusztult *Ete* pedig személynévből eredhet. A környékbeli *Fajsz*, *Solt* és talán *Szekszárd* neve is a fejedelmi család emlékét őrzi, *Koppány* pedig nemzetségnév.

A Sárközben lakó *avar-szlávság* és az újonnan letelepült *magyarság* a XI. századra már összeolvadt, és megkezdődött az állandó jellegű letelepülés is. Ez időben kaptak helyet Sárközben a török nyelvű, mohamedán vallású *besenyők*, akik a XII. századra olvadtak össze a magyarsággal. Emléküket mindmáig sok helynév őrzi: *Besenyői-tó*, *Besenyői-fok*, *Taksony*, *Bogra*, *Baj*, *Baja* és talán a sűrűn előforduló *Báta* szó is.

Sárköz területén a korai századokban a térítő (bencés) apátságok kaptak szántót, halászhelyet és erdőt. A Koppány-lázadás leverése után a távolabbi pannonhalmi és pécsváradai apátság kap birtokokat, később rövid időközökben sorra alapítják Sárköz peremén is az apátságokat: egy ún. pogány-lázadás után 1061-ben a *szekszárdi*, a bese-

nyők térítése végett 1092-ben a bátait, és végül 1142-ben a bátaszékit (cikádorit), amely elsősorban föld- és szőlőműveléssel foglalkozott. Ezeken kívül a távolabbi dömösi, fejérvári prépostság, a titeli, tihanyi és felhévizi apátság is élvezett itt javadalmakat, világi birtokosa alig volt e területeknek. A birtokosok nemcsak a dombságokon, hanem az ártereken is osztoztak; a szeszélyesen egymásba fonódó birtokhatárok miatt szinte napirenden voltak a pörösködések, birtokháborítások és a határjelek rongálása.

[Sárköz középkori társadalmáról, gazdasági és kulturális viszonyairól nagyon keveset tudunk. A korai századokban a társadalom rendkívül tagozott volt: legfelül a királynak adózó szabad magyarok, a katonai szolgálattal tartozó várjobbágyok, az egyháznak adományozott szabad fegyveresek és a lovasskísérek voltak. Ez a több-kevesebb szabadságot élvező réteg a középkor derekán már félszabad libertinusokból és praediális (egyházi) nemesekből állott, akikből még később a számbelileg is igen jelentékeny sárközi köznemesség alakult ki; e nemesek a fajszi szék keretén belül önálló területi önkormányzatot építettek ki.

A korai századokban az egyházi és világi földesuraknak alávetett szolganép foglalkozása szerint igen sokféle szolgáltatással tartozott, s a természeti viszonyoknak megfelelően elsősorban halászatból és állattartásból elégítette ki urait. A földművelés, szőlő- és gyümölcsstermelés már a középkor folyamán mind nagyobb teret hódított, ennek megfelelően a jobbágyok munkáját is egyre inkább ez töl-

tötte ki. A kötelező kilenced, tized és a robot mellett természetesen más szolgáltatásokkal is tartoztak, de a szerencsés természeti, gazdasági és forgalmi helyzet következtében a sárközi telkes jobbágyok a XV—XVI. században már jobb viszonyok között éltek, különösen Ete mezővároska, valamint Decs és Őcsény falu lakosai.

[A középkori Sárközben a halászat volt a legfontosabb termelési ág; az ásatag leletek között minden időszakban az égetett agyagból vagy lólábszárcsontból készült hálónemek a legtöbb, a konyhahulladékok között pedig a tömérdek halcsont. Fejlett volt a vadászat is. A termés védelme érdekében a kártevő madarak irtását kötelezővé tették: a bátai kolostor melletti szemétdöbörből több száz varjúfejet ástak ki. A halászat után jelentőségben az állattartás következett: a XII. századi oklevelek bátaszéki ménesekeket említenek, egyedül a decsiek kezén 70 ló és ezekhez tartozó csikó volt. Minden évszázadból bőven került elő zabla és sarkantyú, a XIII. századtól kezdve egyre több kengyel, béklyó és béklyólakat. (A lókoponyát többek közt ülőkének is használták.) Hasonlóan fejlett volt a marhatartás is, minden korszakból bőséges leletanyaggal rendelkezünk. A kisebb állatok közül a sertések száma volt a legnagyobb: a XII. században Őcsény 50 sertéssel adózott évente az apátságnak. A régészek több, a hizlálás céljait szolgáló, csonkakúp alakú földalatti vermet is feltártak, és bőségesen találtak sertéscsontokat is. (Érdekes, hogy a kanok agyarait már akkor is kitördelték, mint a mai kanászok.)

A földművelés inkább Sárköz peremén fejlődött: Ócsénytől északra pl. egy XIII. századi, földsáncokkal körülvett majorságot tártak fel a régészek. Sárköz jobbágyai általában fele akkora telken gazdálkodtak, mint az ország más vidékein, földjük a mai terméseredményeknek talán negyed-ötöd részét hozta. Köles és búza volt a főtermény. Foga-zott élű sarlóval arattak, és durván őrlt lisztből sütötték lapos kenyereiket. A szekszárdi hegyekben pedig erdei irtásokra telepítették a szőlőt.

E századok lakóépületét régészeinknek nem sikerült rekonstruálni, de az országos gyakorlatnak megfelelően valószínűleg itt is félig földbe ásott, egyetlen, ún. füstös helyiségből álló házakat építettek. A lakóház fejlődését nem ismerjük pontosan, a XV. századtól kezdve mindenestre különvált egy sütés-főzés céljait szolgáló helyiség és egy szemeskályhával fűtött lakószoba. A tetőt ebben a korban már ágasfás szerkezet tartotta. A mai értelemben vett bútor jóformán csak a láda volt. A XI—XII. században még teknőszerűen kivájt fatörzsből készítették; később már vaspántos, vasveretes ládákat is használtak. A korai századok cserépedényeire jellemző a rövid és kifelé hajló nyak, de később megnyúlnak és díszesebbekké is válnak. I. Ulászló korától kezdve Passau és Linz környékéről grafittal kevert agyagból készült ún. vasfazekakat importálnak, ill. Étén is gyártottak ilyeneket a fazekasműhelyben. A XV—XVI. század fordulóján zöldmázás lábasokat és renaissance stílusú kályhaszemeket is készítettek. A korabeli vászonkorsók és a rácsos

mintára festett mázas bögrék a mai edények előfutárai.

A XIV—XV. századi etei férfisírokból vascsatos, széles bőröv, oldalt hordott késtok, tűzgerjesztő eszközök, valamint bocskor és nemezsüveg maradványai kerültek elő. A nők réz- vagy ezüstkapsokkal, horgokkal zárták össze ruhájukat; találtak még bársony- és skófumos fonálból készült csipkemaradványokat is. A lányok legfőbb ékessége a rézfitteres, skófumdíszes pártá volt. A hajbodorítók, ollók és borotvák viszonylag fejlett testápolásra vallanak.

Sárközben és környékén a török hódoltság előtt szinte látótávolságra helyezkedtek el a falvak. A legtöbb falu a vízmentes peremvidéken és a nagyobb göröndökre települt: Fejérvíz, Csatár, Ebes, Almás, Ete, Nyíró, Luk, Ság, Kürt, Lajvér, Lángfő, Keszölc, Újfalú, Kövesd, Farkasd, Iccse, ill. Ócsény, Decs, Pilis, Nyék és Malonta. Eléggé korán benépesültek a dunai ártér kisebb göröndjei is: Kis-Ócsény, Kis-Decs, Pörböly, Bogra, Ózsák, Asszonyfalva (a későbbi Szomfova), Gyürke és Nyámád. E falvak átlagos lélekszáma nem volt nagy: 1486-ban hét faluban 265 családfőt jegyeztek fel, ezek szerint a családtagokkal együtt 200 főnyi lehetett egy-egy falu népe. Sárközben és környékén tehát az említett 30 faluban kb. 5—6 ezer ember élhetett. Étén, Decsen és Asszonyfalván gótikus kőtemplom állt, Ócsénynek jövedelmező plébániája volt.

A néphitre vet fényt, hogy három Nagy Lajos-kori sírban a csontvázak valósággal a földhöz voltak szegezve, hogy a halott lelke

„vissza ne járhasson”. A XIV—XV. század folyamán Báta európai hírvé bicsúhely lett, templomában Zsigmond, Hunyadi János és Mátyás is megfordult, oltárterítőjét a Garák asszonyai hímezték; itt őrizték az ún. vérző ostyát. (A piros színezetet az ostyagomba, a *micrococcus prodigiosus* okozta.) Messzi vidékről sereglettek ide a zarándokok, amint később Szkhárosi Horváth András írja:

Az kinek nincsen annyi költsége, menjen csak Bátára, Avagy Kassára, avagy Váraddá, avagy csak Darnóra. De hol taníta minket az Krisztus ez farsangozásra?

A török 1539-ben éppen a bicsú napját használta fel Bata elfoglalására, amikor sok ezer ember gyűlt össze. Az ostyát a hagyomány szerint egy barát próbálta megmenteni: elbújt vele egy hegyi barlangban, a törökök azonban utánanyomultak és leszúrták; a barlang beomlott, a barát tüzes kerékké változva forgással védte az ostyát. Egyesek évszázadok múlva is hallani vélték zúgását. A pusztítások láttán az egyik korabeli protestáns várnagy így fakadt ki: „... És hol van az a bátai szent vér? Miért engedte az a bálvány, hogy feléggessék és elpusztítsák a helyét és Magyarországot?”⁴

A török hódoltság

Hosszú évtizedek kellettek ahhoz, hogy e területen a török berendezkedjék. Az elmenekült birtokosok nem mondtak le jogaikról, és sokszor erőszakkal is behajtották az adó-

kat. A török *szpáhi* pedig ideiglenesen kapott birtokaikból a lehető legnagyobb jövedelmet igyekeztek kizsarolni. A török közigazgatás is erre törekedett, így a legkülönbözőbb címeken (megadóztatta) a magyar lakosságot.

Sárközben a *halászat* jövedelmezett legjobban; az itteni *khászok*hoz tartozó halastavak bérlete 1570 körül 105 ezer *ákse* volt évente, de a haltized halketted is busás hasznot jelentett a török kincstárnak. A halászat után jövedelmezőségben a marhatartás következett: az említett időben 5 hónap alatt Tolnán 2000, Bátán pedig 2500 marhát hajtottak át a réveken. 1566-ban Etén a marhavásárok és mészárszékek adója igen magas volt; a szóbeli visszaemlékezések szerint 36 mészárszék működött. Ez időben egyetlen alkalommal 24 marhát raboltak el a faluból; a gazdagabb eteiek kezén 8—10—12 db is volt. A sárközi marhaállomány mindenkori nagyságára jellemző, hogy még a török hódoltság vége felé is, az 1680-as években, az egyik jobbágytól 6 db, a másiktól pedig 5 pár ökröt tudtak a martalócok elhajtani.

A török időkben a szántóföldi művelés hanyatlott legtöbbit, a szőlőket azonban jó ideig gondosan kezelték. A must- és bortized, valamint a borvám sokáig jövedelmező adóforrásnak bizonyult. A Sárközből kivitt borokat Bátán és Tolnán rakták hajóra. Valószínűleg szerb közvetítéssel meghonosodott az újfajta *kadar* (feltehetően az albániai *Shkodra* város nevéből). A török hódoltság első felében belterjes volt a gyümölcs- és zöldségtermelés is: a török *defterek* (adókönyvek) káposztát, uborkát, vörös- és fokhagymát említenek.

A török időkben terjedt el a *paprika*; s a tarlórépa is táplálékul szolgált.

Kenderföld csaknem minden falu határában volt, de a török kereskedők is sok árut szállítottak a közeli városokba: tőlük vették meg a különféle kelméket, a fehér, kék és vörös szoknyaszöveteket. Továbbra is fennmaradt a lányok pártaviselete. Egy 1562-ből való etei panaszlevél és a különböző XVI. századi török adókönyvek báránnyal bélelt, ezüstkapcsos posztómentét, különféle posztóruhákat, dolmányt, köpönyeget, bundát és ködmönt említenek. Valószínűleg a törökök révén terjedt el a *papucs*.

Sárköz lakossága korán áttért a *református vallásra*, a környéken működtek a leghíresebb prédikátorok, s a közeli Tolna városkában *református főiskolát is nyitottak*. A külföldi utazók is elismeréssel emlékeznek meg a fejlett protestáns iskolahálózatról, s egyes jobbágyok latin nyelvű tudásáról.

A török hódoltság hosszú ideje alatt Sárköz sokat hanyatlott, különösen súlyos volt a pusztulás az utolsó évtizedekben. A nagyobb hadjáratok pusztításai mellett a *martalócok, végyári vitézek* állandó becsapásai okoztak nagy károkat. Az 1560-as évekből fennmaradt az etei jobbágyok panaszlevele, amelyben elmondják, hogy egyetlen esztendő alatt hetszer sarcolták meg őket. Az egyik martalóc „... reánk izene, hogy ha meg nem sarcolunk neki, tehát reánk jű (jön) és várasunkat megégeti, és megdúlja, annakutána valamölyet kaphat bennünk, mind szablyára hányja... megfogott egyet köztünk, erősen megkötözte. Kötözve vele (magával) hordozza. Ilyen fe-

nyögetéssel fenyőget: — Ha meg nem sarcolunk neki, tehát az embert megsüti, süttel (sütve) beküldi.” [A martalócok többnyire pénzt, férfi felsőruhákat és lábon elhajtható állatokat raboltak, s gyűjtogattak, erőszakoskodtak. A „szegény, megnyomorodott” eteiek végül ezt írják: „... soha nem tudunk hová lönni... mört elpusztult a váras, el köll róla futnunk, pusztán köll hadnunk.”⁵

A Sárköz peremén fekvő falvak kivétel nélkül el is pusztultak, a lakosság a mocsarakba vagy távolabbi vidékekre menekült. Etének a panaszlevél időpontjában még 190 háza és kb. 1000—1200 lakosa volt, az 1620-as évek után felégették, megmaradt lakói Decsre menekültek, s csak a *Városhely* dűlőnév őrzi emlékét. A hagyomány szerint Etével együtt pusztult el Asszonyfalva is, lakói szintén Decsre menekültek, ahol külön utcában telepedtek le; az első évben még csak a papjuknak tudtak szilárd hajlékot biztosítani. Az 1570-es években Sárköznek még kb. 3000 lakosa volt, tehát a török hódoltság előtti lélekszámnak a fele, egy-egy faluban átlag 50—80 ház állott. A hódoltság végére a népesség tovább fogyott, a réginek kb. negyedötöd részére apadt. Ez a szám még így is kedvezőbb az országos átlagnál, mert egyes hódoltsági területek magyar lakossága 90%-ig kipusztult. Az 1573—1773 közti összeírásokban többszáz sárközi családnevet találunk, ezekből mindössze 66 tekinthető hódoltság előttinek. (Ilyenek pl. Ágoston, Antal, Asztalos, Balázs, Bálint, Baracs, Bognár, Cseres, Csikós, Fülöp, Gergely, Molnár, Szél, Szondi, Tari, Varga stb.) E csekély lakosság is sokszor

útrakészen állott és folytonos mozgásban volt: Ete és Asszonyfalva lakóit — mint említettük — Decs fogadta be; Sárpilis népe a Duna — Tisza-közére menekült, majd ismét visszatért; Dél-Baranyából pedig ide húzódtak fel menekülők, sőt Bátaszéken nagykörösi magyart is említenek.

Tolnán, Szekszárdon és Bátaszéken török helyőrség és martalóccsapatok tanyáztak, az elhagyott falvakba ún. *rácok* (délslávok) és *cigányok* húzódtak be. Az ide-oda költözés során egymás házait és földjeit elfoglalták, a török elleni hadjáratban pedig és a kuruc—labanc harcokban egymás ellen fegyverrel is harcoltak. Örökös viszálykodás volt a magyarok és az újonnan beköltözött nemzetiségek között.

Talán ennek a délről észak felé tartó népmozgásnak tulajdonítható, hogy a sárközi fodorvászon (bíbor), az *ingek* díszítómódja, a főkötőhímzés formakínese hasonlít a Drávától délre lakó népekéihez.

A nép állandóan szegényedett, erre elég az öcsényi Seres András példáját megemlítenünk: a török elleni felszabadító hadjárat során 4 fia közül egy részt vett a harcokban a magyarok oldalán. Sebesülten török fogságba került, s állítólag egy veszprémi török borbély gyógyította. A kiadatás váltságdíja igen magas volt: eladtak érte 6 ökröt, 14 hizót, búzát, sőt szőlőt is, és még kölcsönt is kellett felvenniök. A kezesül ajánlkozott apa és a 3 fiútestvér a sebesültet nem találta már Veszprémben, és amikor az elszegényedett család unszolására az apa újra felkerekedett, hogy a fiát megkeresse, kóborló rác martalócok megölték.

A sorozatos pusztítások miatt a nép hovatovább kezdetleges, földbe süllyesztett házakban húzódott meg. A pusztulást a felszabadító hadjárat tetőzte be. A néptelen tájat, elvadult természetet egy külföldi utazó így írja le: „Az ország e részét erdők borítják és emberek alig látogatják. Hihetetlen nagyszámú vadmadarat láttunk, melyek puskától nem háborgatva csendes nyugalomban sokáig élnek.”⁶

Sárköz története a jobbágyság felszabadításáig

A török kiverése után a munkáskéz és az igaerő hiánya volt a legsúlyosabb probléma. Valóságos népvándorlás kezdődött: Sárközbe *Kiskunhalas* környékéről települtek át *református magyarok*, akik összeolvadtak az őslakossággal; többek között a Halasi, Dorogi és Geresdi név is erre a népmozgásra utal. *Bátát somogyi és zalai* katolikus magyarok népesítették be, ők különállásukat részben máig megőrizték. *Malonta* lakói Szekszárdra, *Tolnára* pedig Bogyiszlóra költöztek át. A decsi, pilisi és alsónyéki *délslávok* délebbre húzódtak, de eltűntek Sárköz környékéről (Szálka, Grábóc, Medina) is, majd sok *német* telepes érkezett Nyugatról. Sárköz környékét katolikus németek és magyarok népesítették be, *Sárköz lakossága* azonban megmaradt *színmagyarnak*. Az egész megyében ez volt a legsűrűbben lakott terület; a XVIII. század első évtizedeiben Szekszárd városnak még csak 714, ugyanakkor Decsnek 666 jobbágy.

lakosa volt; a század második felére azonban a népsűrűségi különbségek kiegyenlítődték.

A gazdátlan birtokokat a kincstár vette kezelésbe, s míg a világi földesurak közül alig egy-kettő kapta vissza földjeit, a három apát-ság nehézségek nélkül megszerezte vagyonát. Mivel határaik teljesen elmosódtak, Mária Terézia csaknem az egész területet a bécsi Theresianum (iskolaalap) rendelkezésére bocsátotta. Sárköz nagyobb része is ennek földesurasága alá tartozott: a jobbágyok a XVIII. század első felében taksát fizettek (falvanként egy összegben váltották meg a földesúri terheket), később rájuk is ki akarták terjeszteni az úrbéri szolgáltatások egységes rendszerét, de a földművelés jelentéktelensége, a sok közös erdő, rét, kaszáló, legelő, nádas, halászóhely stb. miatt ez nem járt teljes sikerrel. „A Sárvíz és a Duna mocsarainak és erdeinek köszönheti a nép nemcsak azt, hogy (negyed-ötöd részben) megmenekült a török idők pusztításától, hanem azt is, hogy a nyers-táj kihasználását biztosító életforma szabaddabb és nehezebben ellenőrizhető volt, mint a csak mezőgazdasági munkát folytató jobbágyok élete. — A halász, pákász, pásztor és gyűjtögető, fával dolgozó ember nyomában nem járhatott a tiszttartó és botospán úgy, ahogy járt az aratók, nyomtatók vagy szántóvető robotosok sarkában.”⁷

A földművelésben legjobban érdekelt decsiek azonban nem győznek panaszkodni a földesúrnak a tiszttartó bánásmódja miatt: aratásban „Egy felől az hajduk pallérkottak, ő Kegyelme (ti. a tiszttartó) feleségestül maga is ott volt, hogy ha némellyek magok testeik-

nek könnyebbségekre fel állottak is, nagy káromlással volt irántok”, írják 1715-ben. Az alispánnál pedig magára a földesúrra — a pécsváradi apátra — panaszkodtak: értesítették a megyét, hogy küldöttséget menesztettek az udvarhoz, s azzal fenyegetőztek, hogy ha nem kapnak orvoslást, „... más-képpen kéntelenítettünk az Tekintetes Nemes Vármegyébül eloszlani, és oda menni, az holott más Uraknak Ő nagyságoknak inspekciójuk alatt remediumot (menedéket) találhatunk.”⁸

A földesúri tógazdálkodás és a halászati jobbágyszolgáltatások viszonya ma még kevésbé tisztázott, a XIX. század első évtizedeiben mindenestre a szekszárdi iskolaalapé volt a halászati jog, és az egyes községek évről évre pénzen bérelték határuk vizeit, de voltak saját halászóhelyeik is. Az is előfordult azonban, hogy nagy halászatok idején a falvak évről évre a legtöbbet ígérő saját lakosaiknak subarendába (albérletbe) adtak halászóhelyeket, máskor pedig több halász társult, és a falu kikapcsolásával vállalt bérletet. A halászok a zsákmány kétharmadát, 1811 után pedig a felét szolgáltatták be. A választott tómester és tóbíró szedte be a halat, ők szabták meg a halászati időt is. A sárközi jobbágyoknak kellett gondozniuk az urasági halászó eszközöket, és péntekenként heti halal tartoztak szolgálni. Ez utóbbiak miatt meglehetősen sokat is panaszkodtak. „Esz-tendőt által a víz árodás alkalmatossággal a halászó vizek mindenemű (!) munkáját, úgy mint veiszeknek csinállását, rekesztőknek fonyását és annak majd másfél ember mély-

ségű víz fenekin bukva való lecsinállását az roboton kívül, magunknak kellett véghez vinnünk... ezenkívül a szegénységnek vejszeiből a Tömesternek a pénteki halat a T. U. (tekintetes uraság) konyhájára, Bátaszékre gyalog, hátán egy-egy tellyes háti öreg gyékény szatyorral be kell vinni.”

A halzsákmány még így is meghaladta a lakosság szükségleteit, a felesleges halat és rákot Szekszárdon adták el, vagy a tolnai fisérek (halkereskedők) mentek érte a helyszínre. Az apróbbakkal sertést hizlaltak, sokat szivarítottak (szárítottak) télire is. 1780-ban egy bécsi kapucinus, *Peregrinus Ubaldus* átutazott Sárközön és a lakosságról kissé komikus túlzással azt állítja, hogy inkább vízilények, mint emberek és főeledelük a hal.⁹

A sárköziek az állatállomány csökkenését aránylag gyorsan pótolták. Közvetlenül a török kivonulása után Decsen minden második lakosra jutott egy ló, néhány évtized múlva pedig már fejenként hat. Hasonló ütemben szaporodott a marhaállomány is, és Sárközben négyszer-ötször annyi lábasjószág volt, mint a közvetlen környékén. A szilaj állattartásról, a legeltetésről és a rétgazdálkodásról elég alapos ismeretekkel rendelkezünk. A XVIII. század derekán a földesúr 2–4 ökör után évente 26 napi igásrobotot hajtott be, a lovakat külön vehette igénybe. Mind ezen felül harminc gazdánként évi egy borjút és több lábasjószágot szolgáltatott be.

A török uralom alatt kipusztult szőlők újra telepítését különféle kedvezményekkel segítették elő. A jobbágylakosság szívesen foglalkozott is vele, mert a hegyvámom és a dézsmán

kívül a szőlővel mindig szabadon rendelkezett és jelentős jövedelme volt belőle. E téren Tolna megyében is sokáig Sárköz vezetett: 1720-ban Szekszárd után Decsnek volt legnagyobb szőlőterülete, 276 kapás, (1 kapás = amennyit 1 ember 1 nap alatt megkapált), Bátának és Őcsénynek kb. felényi. Később e különbségek is kiegyenlítődték. A XVIII. század végére az egész szekszárdi szőlőterület meghússzorozódott, s a jobbágyság eltörléséig még megkétszereződött. Hasonló volt a helyzet a gyümölcs- és zöldségtermelés terén is. A felesleget piacon értékesítették. 1833-ban így ír erről Garay János költőnk: „...’S ha így eredeti viseletökben fűgén és csinosan a’ szegszárdi, bátaszéki vagy mohátsi héti Vásárokra megjelennek, kinek kinek fején egy kosár gyümöltsel, tojással, vagy egyébbel megrakva; mulattató őket hallani, miképp kínálják a’ vevőnek egy eedős lelköm-mel szeep és jaó szeevájokat, aómájokat.”¹⁰

Az említett termelési ágaknál jóval lassabban fejlődött a földművelés. A török kivérése után 100 esztendővel kb. $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{4}$ arányban volt a sárközi határ víz (mocsár) — erdő — rét (legelő) — szántó, és ez az arány az ármentesítésig alig változott! A XVIII. század végi urbárium a jelek szerint nem hozott javulást a jobbágyparaszság helyzetében. A sárközi jobbágytelek (sessio) kisebb volt az országos átlagnál, s a család szaporodásával később még ez is osztódott. Ezért is mondták a telkes jobbágyot helyi elnevezéssel fertályosnak. Többen voltak ún. kisházások (zsellérek), akiknek kezén viszont még kevesebb föld volt. Sem a telkes jobbágyok, sem a zsellérek

birtok- és szolgáltatási viszonyait közelebről nem ismerjük; Sárközben különben is az erdő, nádas, rét, legelő stb. volt a fontosabb. A régi kétnyomásos gazdálkodást (a határ egy része megmunkálva, más része ugar) csak a XIX. században kezdte kiszorítani a hármás: egy tábla búza, egy tábla zab vagy árpa mellett az ugarba törökbúzát (kukoricát) ültettek, mivel erre a viszonylag új növényre sokáig nem vonatkoztak a jobbágyi megkötöttségek. A határ némely részén viszont egyáltalán nem volt nyomáskényszer, forduló. Kenyér gabona mindig kevés termelt, e korban a kukorica néptáplálékul szolgált, ill. terménycserével, fuvarozással vagy részesnyomtatással igyekeztek pótolni a gabona hiányát.

A jobbágyság utolsó szakaszában e lassú fejlődést az egész anyagi kultúrán lemérhetjük. A sorozatos tilalmak miatt pl. a talpas sövényházak helyett a kevesebb fát igénylő, de állandó jellegű ágasfás házakat kezdik építeni. Az igénytelen, saját készítésű bútordarabok mellett elterjednek a faragott, festett asztalosbútorok, és szobadíszül már színes cserépedényeket használnak.

A decsiek 1715-ben írt panaszlevelében említik először a híres sárközi szövést-fonást: azt hánytorgatják, hogy a földesúr szegénytől, özvegytől, árvától egyaránt behajtja az ún. kappanpénzt. „Ezek kiáltanak minden nap, minden órában jajt az Égre, mivel fonyásukkal, szüvésükkel, véres verítékekkel keresik.”¹¹ A sárközi szóttos már a XVIII. században olyan kelendő lehetett, hogy a földesúr bizonyos adónemek helyett szóttost kért.

illetve a szóttosért kapott pénzt adták be neki. Erre máshonnan nem sok példát ismerünk. |

Fejlődik és színesedik a némviselet is: a XVIII. század első felében a (férfiak)szűk gatyát, inget, ehhez esetleg nyakralót (nyakravalót) hordtak, s bocskor volt a lábbeli. A melegebb felső ruhát a hátibőr, bőrmelless vagy a drágább, de még díszítetlen suba és szűr képviselte. Csak a XIX. század első felében terjedt el a csizma, a cifraszűr és a díszesebb ködmön. A női ruházatban „... még híre sincs selyemnek, bársonynak. A munkaruha a nőkön fehér pendely, fehér ing és kendő... Sokáig ez maradt a gyászviselet színe: az egyszerű, dísztelen fehér vászon... Ha hidegebbre fordult az idő, megduplázták a vászonholmit. Télen melegebb kendő, bőrből való kisködmön...” is védte őket a hideg ellen.¹¹

De a sárközi nők ünnemi viselete mindig színes lehetett, mert már a XVIII. század első felében feljegyezték a barna és zöld vászonszoknya viselését, „... melyet alul széles piros posztóval béleltek (ezeket találhatta Ubaldus atya ördögi színűnek), s viseléskor elől középtől felhajtva, fönn a korbba tűzték. A felhajtott darab elébe kötötték a kötényt, annak két oldalán kilátszott a pendely, melynek fehérsége viselőjének díszje volt...”¹² Díszesebb darabokkal csak a XIX. század első felében találkozunk: 1810-ben említik az első bíborümmögöt (inget), a bajkót, ködmönt, piros csizmát stb. Garay János már önálló, színes viseletként jellemzi 1833-ban a sárközi nők ruházatát: „Fején a menyetske festett

kendőt visel, melly alatt főkötő galand és tsipke szélekkel; a' hajadon leeresztett 's pántlikás hajtekertstsel jár, ezt elől pödrésbe sodorja, 's innepi alkalommal a' pártát is feltűzi! Vállaikról 's gömbölyű karjaikról a' patyolat ing uj (ujj) fekete szőr, selyem vagy pillangókkal kihímzeten omlik. Dereukat szinte kihímzett 's tzifrázott fűző váll övedzi, melly alatt a habos vagy tarka rokoja alig ér a térdig, 's ezer meg ezer redőkbe rántzosulva katzéran hullámszik felalá, ...'s ha a' legszigorúbb télben ködment öltének magokra, a' láb... mindig fedetlen... Sárga vagy veres tsizmájikat csak vasár s' innepnapon veszik elő, de azokat is hónok alatt viszik a templom küszöbig, hogy el ne sárosítsák, 's tsak ott vonják piros lábaikra."¹³

A jobbágyság felszabadítása, a tagosítás és az ármentesítés

Garay János leírásából tudunk arról a sárközi hagyományról, hogy őseik nem voltak „közönséges” jobbágyok, hanem megkülönböztetett jogállású félszabadok, de I. Rákóczi Ferencel együtt áttérvén a református vallásra, „... a libertinusságot (szabadságjogaikat) elvesztették, noha Rákóczitól mintegy kárpótlásul szinte szabados levelet kaptak: de ennek ellenére is a későbbi időben jobbágyi sorsra jutottak, mellyben maig tengődnek” — írja a költő 1833-ban.¹⁴

A szabadságharcban való részvételükről keveset tudunk. Az 1848—49-es forradalom és szabadságharc után Sárköz társadalma is je-

lentősen megváltozott. A felszabadult telkes jobbágyság itt is sokáig nem lehetett saját földjének ura, és ez a fejlődés sok ellentmondást, felemás helyzetet eredményezett. A földadás-vétele ugyan szabaddá vált, de csak jobbágyi negyedtelkenként tudták áruba bocsátani, s a vevőnek az örökváltság terheit is vállalnia kellett. A volt telkes jobbágyok (a fertályosok) másfél évtizedes harc árán szerezték meg a földet, örökváltság címen azonban jónéhány évig még különféle jobbágyi szolgáltatásokat (robot, dézsma stb.) követeltek tőlük. Hosszas pörösködés folyt a szántónál is fontosabb erdő, rét, legelő, nádas stb. területekért, amely végül is a telkesek javára dőlt el. A volt zsellérek (ún. kisházások) kezére alig jutott föld, s ők még élesebben harcoltak a járulékos földek megszerzéséért. Pörüket elvesztették, pedig a helyi hagyományok szerint Vas Gereben volt a védőügyvédjük. Így alakultak ki a későbbi paraszti rétegződés gazdasági alapjai. Helyi hagyományok szerint 1859-ben „csörrent meg a lánc a földéken”, az 1860-as évek után végrehajtott tagosítás szabad utat nyitott az egyéni gazdálkodásnak, de ennél is jelentősebb eredmény volt az ármentesített (ún. késő) földek birtokbavétele. Néhány olyan szegényebb család, akinek nem jutott föld, átmenetileg Temes megyében telepedett le, de legtöbbször később ismét visszatért Sárközbe.

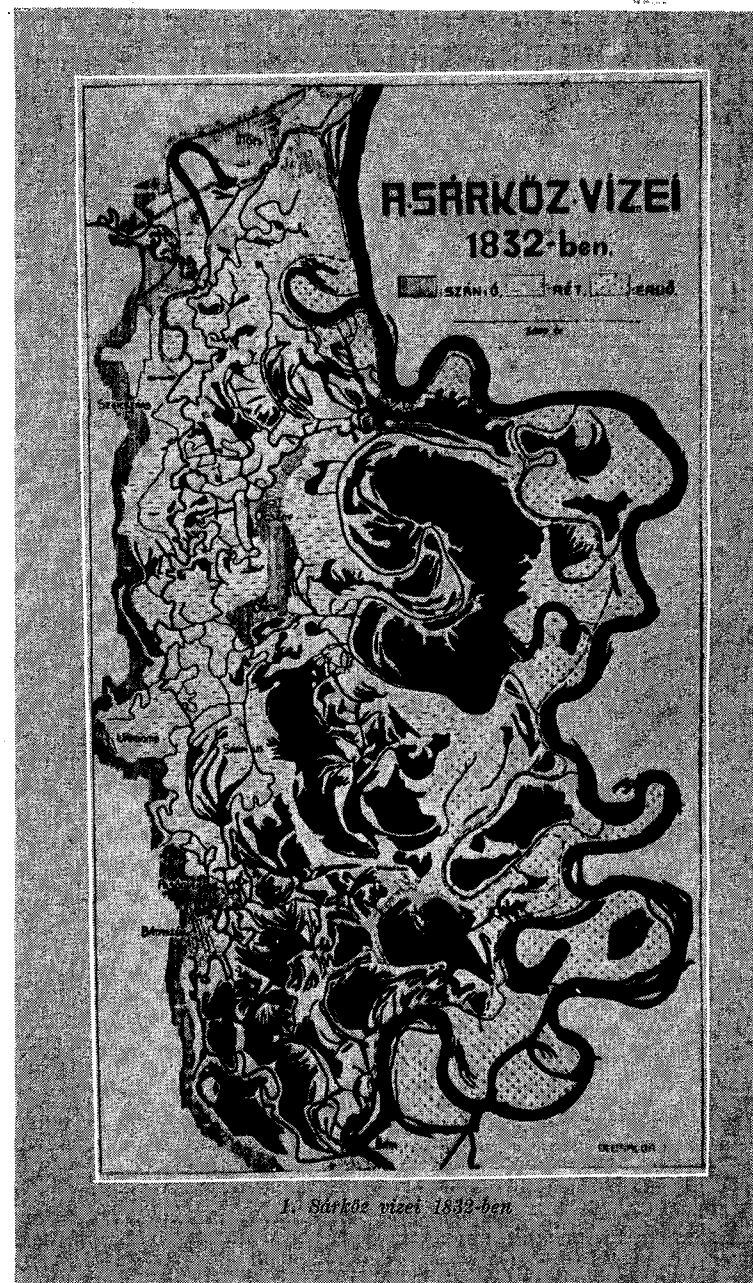
A régi Sárközben a kisvizek és a rövid ideig tartó áradások a természetadta keretek között jól beleillettek az akkori gazdálkodási rendszerbe: dúsították a legelőket, szaporították a halállományt. A két-három éven-

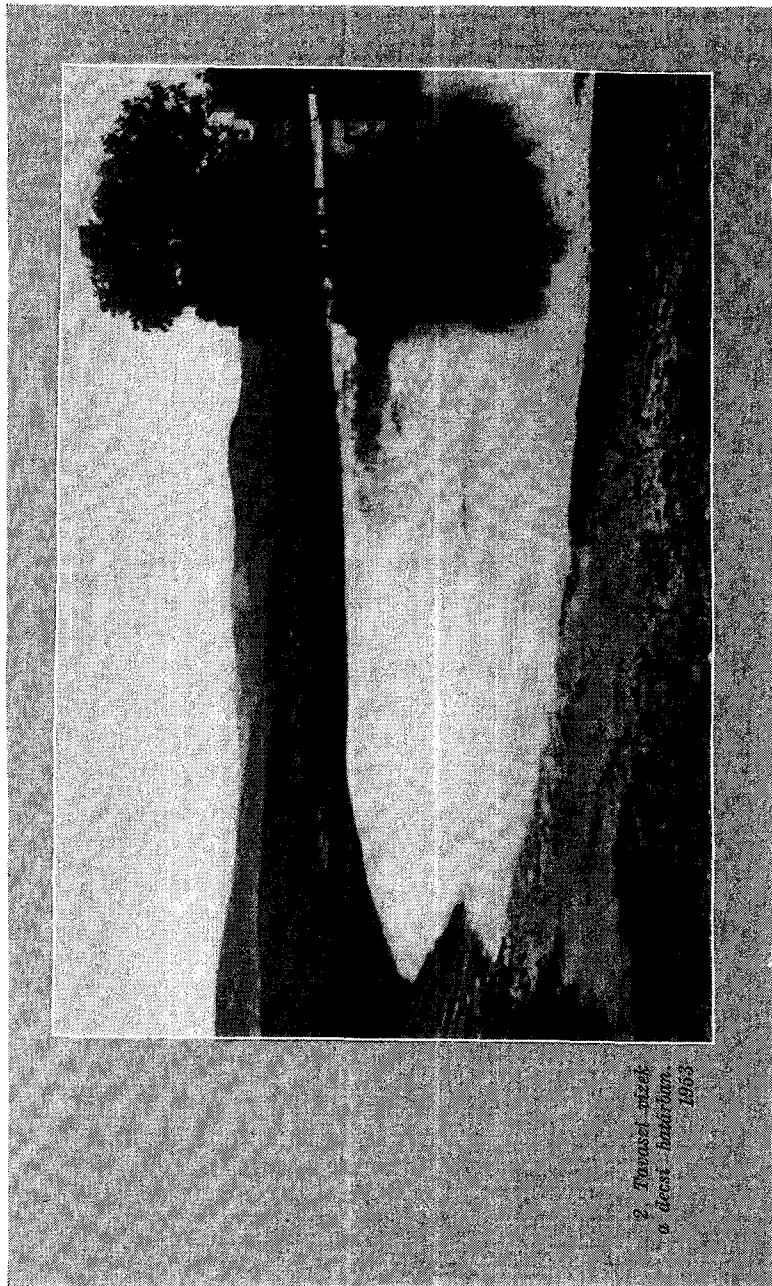
ként megismétlődő nagyobb áradások azonban komoly károkat okoztak. Így pl. 1815. év derekán „... úgy annyira kijött a Duna árvize, hogy a Ötsényi Szőlő Hegyaljai búza földektől fogva sehol semmi száraz nem találtatott az öreg Dunáig. Ez az árvíz a kilső földeken felette sok kárt tett a búzában, de mégis kiaratták a vízből csónakról”. Ugyanez év augusztusában: „Az ötsényi templom oldalán némely házak vízben voltak, a Decs felé vezető úton térdig való magas víz volt, s egyetlen dűlőt kivéve odaveszett az egész kukoricatermés.”¹⁵ Az áradások egyre komolyabban akadályozták a termelés fejlődését, és pl. 1850—1876 között minden második-harmadik évben visszavetették a mezőgazdaságot. Egy verselő krónikás 1853-ról írja:

*Nem sejtettem akkor még veszedelemről,
Hogy még én inség is következék ebből.
Pedig képzelhető, hogy az következett,
Middön mind termés, mind jószág tönkre ment.*¹⁶

[A jobbágykorban a török alatt elvadult vizekkel nem tudtak megbirkózni: a Sárvíz áradásai 5,5—7,5 km szélességben 76 254 holdat, a Duna áradásai pedig kisvíznél 17 000, nagyobbánál 60 000 holdat öntöttek el. A földbirtokosok nem akartak nagyobb áldozatot hozni, a parasztság pedig ragaszkodott régi életformájához, az ármentesítésnek még a gondolatára is tiltakozott: „Valóban ha mind ez úgy megtörténhetnék és végbe vitethetnék, talán valami hasznot lehetne remélni, de még akkor is a munkának századrészét alig érhetné fel, sőt minékünk nyilvanságos

1. Sárkóz vizei 1832-ben.

2. Fenyvesel-mező
a dicső-bátáról
1963

károkat és majd utolsó pusztulásunkat okozván, Félelemmel várhatjuk... de lehetetlen is azt velünk elhítenni, kik a földnek mivoltát legjobban tudjuk, hogy az rend kívül való Árvizek ellen oll töltések, gátak és Rekészek, sőt zúgók tétetődhessenek, hogy azzal az Dunának ki öntését rólunk el fordítsa...” — írja 1774-ben a „Nyéki, Pilisi Detsi szegénység”.¹⁷

A lakosság ellenzése dacára elkezdtek a Sió párhuzamos medrének, egy félreszorító csatornának kiépítését, de a mederrendezés csak 1811—1835 között készült el. A mellékfolyók szabályozása után került sor a Nagy-Dunára: 1854-ben átvágták a talpasi Duna-ágot, a Sárvíz torkolatát Bátáról Szekszárd fölé helyezték át, ezzel Sárköz vízmentessé vált. A Bogyiszló—Báta közti többi Duna-kanyar átvágása, a lecsapoló csatornák, a töltések 1876-ra sorra elkészültek, és ezzel az ember győzelmet aratott a természet felett.

Sárköz gazdasági, társadalmi fejlődése 1945-ig

Az ármentesítések után Sárköz gazdasági élete rohamos gyorsasággal alakult át. Báta kivételével a halászat csaknem teljesen megszűnt; a Dunán úzték tovább a hivatásos halászok, és a lakosság kis szerszámokkal csak alkalmilag folytatott orvhalászatot. A legeltető állattartást az istállózó váltotta fel, az új állatfajták kiszorították a régieket. Takarmánynövényeket termeltek számukra, és a sertést makkoltatás helyett kukoricával hiz-

lalták. Átalakultak a gazdasági melléképületek is. A szőlő jelentősége azonban megmaradt, csak az 1890-es évek filoxéra pusztításai után csökkent a terméshozama. A szántóföldi termelés vette át a vezető szerepet. Termódítását az alábbi táblázat szemlélteti:

1869-ben volt az ártéren: 1931-ben ugyanott:

szántóföld	1,5%	szántóföld ...	79,05%
rét	27 %	rét	12 %
legelő	25 %	legelő	5 %
erdő	4,5%	erdő	0,25%
nádas	11 %	nádas	1,5 %
terméketlen ...	24 %	terméketlen ..	2,15%
egyéb	7 %	egyéb	0,05%

A kenyérgabona, kukorica volt a főtermény és a tarlórépa mellett elterjedt a burgonya. Ezekén kívül sokféle takarmány- és ipari növényt (pl. dohányt) és ún. köztes növényeket is termeltek. Fokozódott a gyümölcs- és zöldségtermelés, és nagyobb méretű lett az értékesítés. Megváltozott a termelés módja és technikája. A falvaktól keletre eső külterületi szántóföldekre ún. szállásokat (az alföldi tanya sárközi megfelelői) építettek, csak közvetlenül a falvak mellett maradt egy kevés közös legelő. A kerti veteményt a szántóföldi szállásokon, a falubeli kertben vagy a szőlők között ültették. A régi faeke helyett a vaseke terjedt el; a XIX. század végén feltűnt a cséplőgép, s megindult a különféle kisgépek elterjedése is. A termelés belterjesebbé vált: gyári eszközökkel dolgoztak, megismerték a vetésforgót, trágyázást és növényápolást. Az

aránylag pihent földek bő terméserezhoztak. (Innen pl. a „bó Bata” elnevezés Sárköz mezőgazdasági fejlődése az ún. rikai úton haladt.)

Sárköz birtokviszonyai sajátosan alakultak. Az ármentesítés után „... a lakosok a senki területén addig foglalhattak, ameddig házuk népének kaszahegye elért, s így a Sárközben egy mai értelemben vett negyed telkes gazdának 40—50 h. birtoka van, míg ez a negyed telek másutt csak 8—10 holdat tesz ki” — írják a századforduló éveiből.¹⁸
A hagyomány szerint a tagosításkor az élelmesebb gazdák mélyen bementek a nádasokba, és póznára tűzött csóvával mutatták, mekkora területet mérjenek nekik; mások viszont kijelentették: „nem kell, minék az, a gaz meg bukor?”

A közép- és gazdag parasztság megerősödése, a szegényparasztság és az agrárproletariátus felduzzadása rohamléptekkel haladt. Bátát leszámítva, a másik négy sárközi község határában 20 ezer hold területen (ebből 9 ezer h. szántó) négy nagybirtok terpeszkedett, különösen az említett szekszárdi egyházi iskolaalapé volt nagy kiterjedésű. A többi föld a parasztság kezén volt: Ócsény, Decs, Sárpilis és Alsónyék birtokviszonyait az alábbi táblázat szemlélteti:

100 holdon felül volt	4 birtok
50—100 hold között	55 birtok
10—50 hold között	444 birtok
1—10 hold között	845 birtok

Összesen tehát 1348 személy rendelkezett földbirtokkal, s ebből 845 volt kisparaszt. A nincstelen agrárproletárok száma jóval több volt, mint a földbirtokkal rendelkező parasz-
toké, családtagokkal együtt megközelítette a
10 ezret. Az ő dolgos kezük alakította át Sár-
közti kultúrtájjá és tartotta fenn „a magyar
parasztság legmagasabb szintű arisztokráciá-
ját...”, ahogy Móricz Zsigmond a vagyonos
sárközi parasztságot jellemzi.¹⁹ A birtokos pa-
rasztság és a nincstelen szegénység között
jelentős életmódbeli, kulturális és társadalmi
különbségek alakultak ki, az osztályellentét
kiéleződött, amelyet csak fokoztak a száрма-
zási és vallási különbségek.

Az óslákos sárközieknel a gazda halála órá-
jáig nem vetkőzött le, vagyis kezében tartotta
a vagyont: „A parasztagzaldoklás formája...
napjainkig a nagycsalád: a gyermekek meg-
házasodván, nem lépnek ki a családból, a
menyecsket a szülői házba viszik, s közösen
gazdálkodnak tovább. Gyakori eset az is,
hogy a vő apósának gazdaságába lép be. Az
irányítás természetesen a legidősebb ember
kezében van. A hanyatlás, az egyke korszak-
ában azonban már inkább a legöregebb asz-
szony a nagycsalád irányítója.”²⁰ Az újonnan
beköltözötteknél ez a nagycsaládszervezet
hiányzott.

A módos közép- és gazdag parasztsztrók egyre
kevésbé végeztek személyesen is termelőmunk-
kát, az alkalmi napszámok, részesek, cse-
lédek, béresek és bérlők dolgoztak helyettük.
A gazdák csak irányították a munkát, állan-
dóan úton voltak a szállások, a falu, a szőlők
között, s hetenként többször bejártak a kör-

nyékbeli piacokra. Legfeljebb egy-egy szegé-
nyebb vőt „számúzték” a külterületi szállá-
sokra, az idősebb férfiak legszívesebben a
faluban és főként a szőlőben foglalatostkodtak.
A nők tulajdonképpen be sem kapcsolódtak
a mezőgazdasági termelésbe: továbbra is el-
végezték a kerti és háztartási munkákat, a
módosabbak cselédet fogadtak. Az ipari kész-
árúk elterjedésével a háziipar is jórészt meg-
szűnt, szabad idejüket szórakozásra, pipe-
részkedésre fordíthatták, legfeljebb piaco-
ztak.

„A vagyonosodás egyre haladt és a sárközi
nép a szó szoros értelmében valóságos keleti
lelkülettel markolt bele a boltok szemkép-
ráztató áruiba...”²¹ A módos és középpa-
rasztság hivatásos mesterekkel átépítette
faluheli házait, majd a szántóföldi szállások
és a szőlőbeli tanyák jelentős részét is. Szobá-
ikat modern polgári bútordarabokkal zsúfol-
ták tele. A hagyományos faragott, festett bú-
torok és színes cserépedények divatja elmúlt.
A férfiak polgári módon öltöztek, a nők
azonban tovább fejlesztették hagyományos
viseletüket: a gyári készárúk hozzáadásával
kialakult a legdrágább anyagokból készült,
legszebb és legszívesebb magyar népviselet.

A kapitalista fejlődéssel együtt a meggaz-
dagodott sárközi parasztság nagy léptekkel
indult el a polgárosodás útján. „Tanult, isko-
lázott, szeret olvasni. A magyar történelem-
ben, vallási kérdésekben elég jártas — írják
róluk. — Énekes, dalos, kényes, táncos,
könnyen élő nép, kinek a munkát és vagyont
a hegy és a víz, a rétek és a mezők olcsón és
bőven szolgáltatják...”²² A birtokos parasztsztrók

g szerette mutogatni gazdagságát; cseléd-
jevel nem ült le egy asztalhoz, nem ivott vele
egy pohárból, de előfordult, hogy virtusból
borral verette ki a vályogot! Általában sze-
rették a feltűnést.

Ez a parasztpolgári életforma sok ellent-
mondást, visszásságot rejtett magában. A
gazdag- és középparasztok lakásaikat pl. pol-
gári kényelemmel rendezték be, de legtöbbször
nem használták. Gyönyörű viseleti da-
rabjaik ládáikban heverték; a két háború kö-
zött már a díszítésük is bizonyos mértékig
öncélú lett, majd kezdték áruba bocsátani.

Sárköz népművészete valósággal külkereske-
delmi árucikké vált; a szegényebb bátaiak
rongyszőnyegek készítésével foglalkoztak. A
sárköziek szellemi igényeit a komoly olvas-
mányok (Petőfi, Arany, Madách stb.) mellett
hovatovább a nagyvárosi ponyva, selejtes
folyóiratok kezdték kielégíteni. Sokat költöt-
tek szórakozásaikra, szenvedélyeikre: a fér-
fiaknak vadászbérletük volt, a nők üdülni
jártak. A környékbeli és fővárosi mozikat,
színházakat, szórakozóhelyeket sűrűn láto-
gatták. Evésre-ivásra és a különféle élvezeti
cikkekre általában sokat költöttek. A modern
civilizáció vívmányai közül eljutott hozzájuk
a villany, rádió, kerékpár, majd a gépkocsi is.

A vagyon és jólét szabta meg társadalmi és
politikai öntudatukat: „A búza- és kukorica-
termeléssel, ill. az értékesítési lehetőségek
alakulásával tart lépést egyesek jóléte, ettől
függ, hány új selyemszoknyát, *röpit* (réklit)
és kendőt kapnak a menyecskék, ez határozza
meg a szekszárdi és bajai rőfös hasznát, és
nagyjából ez dönti el még a képviselőválasz-

tások eredményét is.”²³ A sárköziek híres
voltak hagyományos ellenzékiességükről, amint
egy korabeli ellenzéki kortesdal is jelzi:

*Szabó Károly olyan fajta,
Ki a kormány talpát nyalja.
Nyalyad Károly szép tisztára,
Püspök leszel nemsokára!*

A rátarti birtokos parasztság lenézte a va-
gyontalan, függő helyzetben élő falusi kis-
polgári réteget (kisiparosok, kiskereskedők
stb.), és leányaikat szívesen adták férjhez
rangjukon felül. Gyermeküket taníttatták
ugyan, de az alsófokú középiskola (algimná-
zium, polgári) elvégzése után visszavitték
a „vagyonba”. Élesen elkülönültek a szegé-
nyektől, akiket gúnyosan *jötteknek*, *jött-
menteknek*, *föcskének* hívtak. „Szógát tar-
tott a férfi és szógát tartott az asszony”,
jellemzik ők maguk a gazdag parasztság hely-
zetét.

[A vagyon elaprózódásától való félelem, az
elért életszínvonal görcsös féltése következté-
ben — már a XVIII. század második felé-
től — megjelenik a hírhedt *egyke*.] Ormánság
mellett Sárköz neve is feltűnik az irodalom-
ban, sokan foglalkoznak ezzel a kérdéssel. Az
egyik polgári statisztikus bátran rámutatott
az igazi okokra: „Az egyke itt az emberek meg-
átalkodott anyagiasságából ered, a tehetős
parasztság úrhatnámságából, amely nem
akarta azt, hogy utódai között a föld meg-
oszoljék, és gyermekei és unokái esetleg vala-
mivel rosszabb sorsba kerüljenek.”²⁴

[Az egyke a sárközi parasztság általános be-
tegségévé vált, nem egészen egy évszázad alatt

csaknem akkora pusztítást végzett, mint a 250 éves török uralom: az 1940-es években a száz évvel azelőtti törzslakosságnak már csak 30—35%-a élt, a többi a bevándorlókból került ki.

A XVIII. században még a lakosság csaknem teljes egészében református vallású volt, de ez az őslakosság állandóan fogyott, annak ellenére, hogy a bevándoroltak 20—30%-a református volt, és a katolikusok is számszámra vették fel a református vallást: 1825-ben még 5180, 1930-ban már csak 4447 református volt Sárközben, tehát 733 lélek a fogyás.

A kieső családtagokat, főként a férfiakat, a környékből beházasodó, rendszerint szegényebb vők pótolták. Már az 1870-es években megróják a sárköziek „gyermeksikkasztás”-ait, és említik a beházasodás szokását is: „A ház- és földörökös leányhoz más kálvinista falukból házasítanak be legényeket.”²⁵ A sárköziek évszázadok óta összeházasodtak a környékbéli református magyarsággal (Bogyiszló, Érsekcsanád, Szeremle, Dunaszentgyörgy, Váralja stb.), de az egyke következményeképpen ez szinte általános gyakorlattá vált, különösen az előbb említett — s rendszerint szegény — vők esetében. (Tolna megyében: Szekszárd, Bonyhád, Kölesd, Gerjén, Kajdacs, Dorog, Madocsa, Gyöng, Fadd, Paks, Tolna, Medina, Hőgyész, Zomba, Pálfalva, Bikács, Bátaszék, Váralja, Várdomb; Pest megyében: Dömsöd, Uszód, Bática, Fajs, Foktó; Baranyában: Nagypall, Kicsány, Beremend, Hídvég, Zengővárkony, Pécsvárad; Bács-Bodrogban: Szeremle; Fe-

hér megyében: Cece stb.) Más vidékeknek lett tehát pótolniuk a sárközi szaporulat-sést, hiszen az egykés lakosság szinte nemzedékenként megfelelődik, de munkáskézre, örökösre szükség van. E téren állandóan rosszabbodott a helyzet, a két háború között Sárköz népe már éppolyan szaporátlan volt, akár egy nyugat-európai nagyvárosé.

Az egyke eltorzította a családi élet egészséges fejlődését és sajátos „nőuralom” alakult ki. Viszonylag jobban örültek a leánygyermeknek, mert azt szebben lehetett öltöztetni. Az egyetlen gyermeket kímélték. Ez persze követelődő lett, s az élet korán beavatta a felnőttek dolgaiba. A nagylányokat is kímélték, ők voltak a családi vagyon cégei. A vagyonos menyecskehez beházasodott szegényebb vőt kiküldték dolgozni, a felesége kényelmesen élt, az idősebb nőrokonok irányításával cselédek végezték a házimunkát. A hanyatlás, az egyke korszakában — mint említettük — az egész családi vagyon a faluban élő női családtagok kezében volt. A nők felszabadultságára jellemző, hogy — a korábbi gyakorlattól eltérően — a házasságkötés után is megtartották leánykori nevüket, ami akkor a falun feltűnő jelenség volt. E sajátos „nőuralom”-ra a bátai férfiak úgy emlékeznek vissza, hogy míg ők sokszor mezít-láb, gatyában jártak, asszonyaik viszont pompáztak: „csak lehunyt szemmel lehetett rájuk nézni”, mondják. Mindkét részről nagy volt az erkölcsi szabadosság, s a terméketlen, érdekből kötött házasságokban napirenden voltak a válások. „Az egyke természetellenes helyzetet teremtett a szülő és gyermek között.

A szülői szeretet két véglet között mozog: egyrészt elkeseredett harc a meg nem született gyermek ellen, másrészt a meglevő iránti majomszeretet... (Az egyke) a szülőben nem lát mást, mint örökhagyót és nem győzi kívánni, hogy a vagyonnak korlátlan ura lehessen. Szomorú öregség vár az olyan szülőre, aki a gyereke kérésének enged, és már életében ráíratja a vagyont. Attól kezdve az öreg csak teher, és sokszor még jó szó sem jut neki.²⁶

A törzslakosság idővel tért vesztett a termelésben, az eladásra kerülő földeket szegénysorsú magyarok vagy németek vették meg. A szekszárdiak a sárközi szőlők nagy részét felvásárolták, s az 1940-es években a sárközi szántóföldek 39%-a a németek kezére jutott. Míg azonban a szegényebb magyarok be is települtek Sárközbe, behúzódtak a falvakba is, a németek nem, csak birtokokat vásároltak. A kapitalizálódott parasztság egykéje gyógyíthatatlan betegségnek bizonyult, miként Móricz Zsigmond 1933-ban írta: „Ahogy ott állunk a nagy udvaron, mintha halálmadár suhogna felettünk... Errefelé nagyon beborult a magyarok felett. Olyan az utca a régen megépített, nagy házakkal, mintha kripták sora állana kétfelől. Hatalmas nagy kripták: tele élőhalottakkal, elrontott testű asszonyok és elrontott gondolkozású emberek... Mély bánat telepszik rám, s alig várom, hogy hazajöjjenek és a gyermekeim vidám arcán újraébredjen a nehéz életre a kedvem...²⁷

A környező szegényebb területekről a földszerzés vágya és a munkalehetőségek egy év-

század óta nagy tömegeket csábítottak a Sárközbe való letelepedésre. Sárköz népességének pótlásához csaknem egész Dél-Magyarország hozzájárult: ők végezték el az óstáj átalakításának nehéz, nagy munkáját, fenntartották a paraszti gazdaságokat, s nekik köszönhető, hogy Sárköz népe többségében mindmáig megmaradt magyarnak.

Amilyen mértékben fogyott Sárköz régi lakossága, s növekedtek a munkalehetőségek, olyan ütemben fokozódott a szegények bevándorlása. Az 1880-as években Ócsény lakossága egy évtized leforgása alatt 2640-ről 3734-re növekedett. Hasonló volt a helyzet a többi községben is. A Sárközben 1848-ban még 1%, 1900-ban 50%, 1930-ban már 60% volt a jövevények aránya, az 1940-es években pedig elérte a 65–70%-ot. A jövevények 30–40%-a Tolna megyéből, a többi távolabbi területekről származott. A szegények nagyobb része katolikus vallású volt, így a népcsera a vallásfelekezetek arányának eltolódásán is lemérhető: a katolikusok Decsen, Ócsényben és Sárpilsen már 1920-ban, Alsónyéken pedig 1930-ban kerültek abszolút többségbe. A származási és felekezeti különbségek fokozták az amúgy is éles társadalmi ellentéteket.

A bevándoroltak egy része az alapítványi uradalomtól bérelt földet. Nádast irtottak, termővé tették a földeket, s próbálták megvásárolni is. Az uradalom azonban ármentesített területeit inkább nagybérlők kezére juttatta, akik évről évre kiadták vállalkozó szellemű szegényeknek. A jövevények nagy része a sárközi gazdákhöz állt be tanyásnak,

béresnek, cselédnek. A tanyások családjukkal együtt kint laktak a szőlőbeli tanyákon, szántóföldi szállásokon és egy életen át igyekeztek valami kevés földet szerezni, hogy beköltöz-hessenek a faluba. A béresek, cselédek és más szolgák is javarészt a szállásokon, tanyákon laktak, meghatározott évi bérért és természetbeliekért szolgáltak. Ezek voltak a leg-szegényebbek.

Az állatok mellé fogadott béreseket rendszerint félévre szerződtették, míg a szállási földeket művelő feles-, harmados bérlőket 3 esztendőre: az utóbbiak állandóan kint laktak a külterületi szállásokon, a lakáson kívül kaptak 1 tehenet, ennek tejét, tarthattak 1 kocát, 1 tyúkalja csirkét és 10 kacsát; járt még nekik búza, szalonna, burgonya, só és petróleum. A gazda vetett, a harmados kapált, a gabonát pedig részért aratta.

A szegényebb elemek kicsiny vagyonuktól és alkalmaztatásuktól függően más-más feladatot láttak el, de egészében véve minden mezőgazdasági munka az ő vállukon nyugodott: szántás, vetés, növényápolás, betakarítás, cséplés, állatok gondozása, fuvarozás stb. A szegény családok minden tagja erejéhez mérten részt vett a munkában és a család fenntartásában. A gyermekeket korán befogták *böködni* (acatolni, tehát a gabonából a szúrós gazokat kiirtani), aprójózságot őrizni és más könnyebb munkákat végezni. A serdülők kukoricát kapáltak, szőlőt kötöztek, *hariszoltak* (karaszoltak, vagyis a talaj felszínét sekélyen fellazították), aratáskor marokot vertek, s ősszel rájuk várt a babszedés, kendernyűvés, krumpliszedés és kukorica-

törés munkája. A nők a kapálásban, vetésben, zöldségápolásban vettek részt az említett munkákon kívül. A szegényebb lányok 7—10 éves koruktól fontak, 12—14 éves korukban sokszor már szőttek is. Segítettek az otthoni munkákban: főzésben, mosásban stb.

A szegényparasztok alkalmi munkával is kiegészítették keresetüket, egy decsi verses krónika már 1860-ból így ír:

*Szüleimnek nem volt semmi szántóföldje
Mint rétföld, azt is az ár sokszor elöntötte.
Kevés szőlőföld volt egész jövedelem,
Adóra, ruhára termett igen szűken.
Hát még az élelem, vajon honnan került?
Résznyomatásból, ha az is jól sikerült.²⁸*

Ínséges esztendőekben különösen messzire vándoroltak el: Baranya és Bács-Bodrog megyébe, Horvátországba. Akinek igaereje volt, vállalt fuvarozást és hajóvontatást is, egyébként otthon keresett napszámos- és részesmunkát. Télen *lészafonással* (*yesszöfonással*), hálókötéssel és különféle háziipari munkákkal egészítették ki keresetüket.

A szegényebb elemek — mint említettük — a falvak szélein vagy a külterületen húzódtak meg. Saját házaikat nem tudták úgy átépíteni, mint a módosabb gazdák, kényszerűen évtizedekkel tovább megőrizték a hagyományos, régibb formákat. A szobákban is megmaradtak a faragott, festett bútorok és a díszes cserépdények. Az olcsóbb fajta polgári holmik az ő körükben is elterjedtek. A viselet terén erejükhöz mérten utánozták a módosabbakat, s így nem annyira formában, mint in-

kább anyagban és kivitelben volt különbség az egyes társadalmi csoportok viselete között. Atvették és jórészt fenn is tartották a sárközi szokásokat, táncokat, dalokat stb. Társadalmi életükben azonban eléggé elkülönültek: már iskoláskortól kezdve külön *bandákat* (játsszó csoportokat) alakítottak, más-más kocsmában, fonóházban gyűltek össze, s a közös multságokon állandó volt a vetélkedés és az ellentét.

A szegényebbek az állandó kenyérkereső munka miatt kevesebb társas összejövetelen vehettek részt, kevesebbet is szórakozhattak és a művelődési, iskolázási alkalmaktól eléggé el voltak zárva. Szegénységük, viszonylagos elmaradottságuk lényegében a felszabadulással ért csak véget. A múltban ők végeztek igazi termelőmunkát, szükségszerűen ők éltek hagyományosabb keretek között, nem válhattak parasztpolgárokká! Így közülük kerültek ki a legjobb táncosok, *író* (előrajzoló), hímző és varró asszonyok, énekesek és mesélők, a legújabb időkben tehát elsősorban ők voltak a hagyományos sárközi kultúra igazi megőrzői és továbbfejlesztői.

Öntudatukra jellemző a módos parasztok iránti ellenszenv és önérzetes magatartás: „A bátai csak a vagyonra nézett. Itt akinek vagyona nem volt, az nem számolt... Azt mondja nekem egyszer az egyik: — Jóska bátyám, csak szegény ne lenne kend! — Én meg azt feleltem neki: — Az a szegény ember, aki buta! Úgy kell nekem, mért álltam veled szóba! —”²⁹

SÁRKÖZ RÉSZLETES ISMERTETÉSE

A sárköziek életét nagy vonásokban a legrégibb kortól napjainkig megismertük, az utóbbi 80—100 esztendő pedig részletesen fogjuk áttekinteni, mivel ez hozott döntő változást Sárköz életében. A megismerésben olyan sorrendet kell tartanunk, amely a sárköziek életéről összegyűjtött gazdag ismeretanyag természetének legjobban megfelel. A kép természetesen még így sem lehet teljes, mivel több alapvető kérdés (földművelés, táplálkozás stb.) csak vázlatosan kidolgozott, s ebből bizonyos aránytalanságok adódnak.

Halászat

„Régönte majd mindön háznál volt halászat — mondják a sárköziek. Mindenki halászott, aki csak járni tudott.” Decsen azonban a halászat másodrendű, táplálékkiegészítő forrás volt csupán, egyebütt azonban a bizonytalan szemtermelés mellett igen fontos szerepet játszott. „Nem is volt itt régen semmi, csak víz meg erdő. A föld nem is kellett a bátai embernek: odaadta a földjét azért, hogy egy darab halászhelyet kapjon he-